

Dr. Juan L. Antón García,
Professor titular d'Aplicació Específica Handbol
Universitat de Granada.
Martin Stangegaard,
Llicenciat en Educació Física.

L'APRENENTATGE DE LA PASSADA EN HANDBOL: VALORACIÓ DE LES SEVES POSSIBILITATS DE TRACTAMENT SEGONS EL NIVELL DE COMPLEXITAT

Resum

És el nostre propòsit en aquest petit treball exposar les variables que sorgeixen a l'entorn del patró motor de llançar per al seu desenvolupament en una dimensió específica i en el context d'estimulació en què es demanda (tot això relacionat amb l'element tècnic de la passada). Aquestes variables han de ser considerades en la conducció de l'aprenentatge, i a partir de l'establiment de les mateixes i dels seus subfactors, proposem els diferents nivells de complexitat que són els que, al capdavant, determinen la construcció metodològica de les diferents situacions pedagògiques pràctiques.

Paraules clau: aprenentatge motor, tècnica de passada, handbol.

Introducció

En una visió ràpida i superficial d'un partit d'handbol podríem dir que aquest esport és només una successió de llançaments i agafades de la pilota que es duen a terme en un enfrontament col·lectiu entre dos equips adversaris amb l'objectiu d'aconseguir el major nombre de gols. Encara que altres esports col·lectius que impliquen maneig de mòbils també funcionen amb aquesta mateixa lògica general, quan aquests llançaments i agafades es produeixen en handbol podem indicar que reuneixen

una sèrie de característiques entre les quals destaquem:

- La part més nombrosa es produeix a gran velocitat.
- Sovint es donen en situacions que impliquen contacte físic amb l'oponent.
- Es produeixen en un espai de joc delimitat i han d'atenir-se a certes regles.
- En el cas dels llançaments (incloent-hi les passades), la major part es produeix amb una sola mà, del que es desprèn una imprescindible necessitat que existeixi una perfecta conjunció entre els moviments de les articulacions del braç i la mà dominant amb la pilota, per tal de poder adreçar-lo amb precisió en la direcció desitjada.

Aquests són alguns matisos específics que fan que els patrons de moviments bàsics que sustenten aquesta unitat funcional puguin complicar-se en excés, la qual cosa requereix un excel·lent domini i riquesa motriu en l'actuació del jugador en ambdós sentits: llançar i agafar(1).

D'altra banda, quan s'analitza el rendiment d'un equip durant un partit, alguns dels aspectes més importants que es valoren són l'eficàcia dels llançaments i les pèrdues de pilota; el primer aspecte relacionat de forma absoluta amb el patró motor de llançar, i el segon, tant amb el de llançar com amb el d'agafar (es pren nota dels errors en passada i recepció que impliquen pèrdues de pilota, així com faltes en atac, passes, etc.).

Com podem veure, l'handbol com a esport evolucionat funciona gràcies a aquests dos patrons de moviment elementals. La unitat funcional llançament-agafada fa possible que es produeixi la comunicació entre els jugadors, i la fluïdesa d'aquesta unitat permet que aquesta comunicació ofereixi més possibilitats d'èxit. L'acció motriu, per tant, representa la forma de comunicació fonamental, i les agafades i els llançaments, juntament amb els desplaçaments, es configuren com els suports concrets de les intencions dels jugadors en els seus intercanvis de missatges.

De les diferents formes específiques que pot adoptar el patró de llançament, la passada és la que denota el major diàleg motriu entre jugadors, i en aquest diàleg la pilota és la gran protagonista de l'entramat comunicatiu. Aquesta comunicació ha estat estudiada especialment per Parlebas, autor que distingeix dues menes de comunicació fonamental: la comunicació de cooperació (interaccions operatives positives entre companys) i la contra-comunicació (interaccions operatives negatives entre adversaris). La passada es distingeix com el tipus de comunicació de cooperació més representatiu i s'interpreta com una acció motriu de mutu ajut entre companys.

Tots els autors i especialistes coincideixen a assenyalar que cal treballar la comunicació en l'handbol des del primer moment de l'aprenentatge, ja que tot aquest sistema de comunicació es desenvolupa en un context col·lectiu

específic que esdevé el motlle que fa possible una interrelació òptima entre jugadors en l'handbol evolucionat. Ens referim al funcionament dels diferents sistemes de joc d'atac, que implicaran, en una dimensió de qualitat òptima, el perfeccionament de totes les possibilitats de desenvolupament del patró motor de llançar.

L'objectiu de la formació del jugador, que ha d'estar orientat cap a l'obtenció de jugadors intel·ligents i participatius, comporta necessàriament un tractament metodològic adequat sobre el desenvolupament i el perfeccionament del patró de llançament.

El patró motor de llançar com a gènesi de la passada: alguns factors que afecten la seva evolució

Com hem indicat anteriorment, la passada és un element tècnic clau per al desenvolupament d'un handbol de qualitat, i constitueix un dels tres nivells del patró motor de llançament que té l'objectiu específic de comunicar-se. Un patró motor és "un acte que requereix moviment i que ha de ser après per poder ser executat i denota una expressió qualitativa de certa execució que determinarà els nivells de productivitat i les característiques de l'executor" (Magill, 1985), per la qual cosa un nen que assoleixi el domini d'uns patrons motrius imprescindibles per a l'handbol aconseguirà resultats més positius que es manifesten en un augment del seu repertori de possibilitats. Un jugador d'handbol destre serà qui domini, genèricament al començament i posteriorment de forma específica, aquells patrons motrius que es relacionen directament amb el joc.

L'objectiu qualitatiu en la passada s'ha d'entendre amb el procés formatiu del jugador des d'una triple perspectiva:

- Eficàcia: la pilota ha d'anar adreçada amb perfecció al company el tant per cent més elevat possible.
- Riquesa i variabilitat: àmplia gamma executiva que permeti la conse-

cució d'un joc més variat i intel·ligent, tant individualment com col·lectivament.

- Precisió i adequació: aquesta identifica en plenitud els factors de tipus qualitatiu, forçant que la pilota vagi a un espai delimitat concret i a un company concret. En aquest sentit, el desenvolupament de la capacitat perceptiva hi juga un paper decisiu.

Una conjunció òptima d'aquests tres factors es donarà en l'acte motor complex de la passada, en tant que cal analitzar el context d'estimulació específic per realitzar la presa de decisió correcta. L'acció motriu de la passada suposa un perllongament del cos del llançador envers un altre lloc; aquest punt de l'espai, determinat per la ubicació i posició corporal d'un company, és el producte d'una decisió conscient del passador. És a dir, el posseïdor de la pilota ha realitzat una reflexió prèvia sobre les diferents opcions (quin company està més ben situat, quina mena de passada ha d'escollir, etc.) i ha escollit la que li sembla, a priori, més correcta. Aquest tret: la intencionalitat, és el més característic del joc de l'handbol evolucionat. Les distàncies són extremadament variables —des de la passada anomenada en deixada com a representació mínima d'aquesta variable, fins a una passada clàssica de 30 metres en contraatac—, i això, entre altres raons, fa que la gamma que ofereix el patró motor de llançar amb referència a la passada sigui molt àmplia. Per aquest motiu, des d'una dimensió específica, podríem dir que "la passada és una acció motriu intel·ligent i intencional realitzada pel posseïdor de la pilota, que implica mobilització de segments corporals, que sorgeix com a conseqüència d'una observació i anàlisi prèvia del context estimular, i l'objectiu de la qual és comunicar-se amb el company".

Existeixen diferents factors que faciliten l'aprenentatge. Aprendre a passar en pronació o en deixada no és producte d'una il·luminació sobtada, ja que ca-

da aprenentatge és el resultat d'una llarga cadena de situacions motrius vivenciades durant un temps més o menys perllongat. L'*experiència prèvia de moviment* en forma múltiple és el primer factor que afecta l'adquisició de la passada, i és necessari que aquestes experiències motrius conjuguin el binomi quantitat (nombre total de les mateixes) i qualitat (riquesa implícita de cada experiència) (3). Tots dos aspectes han de caminar plegats en el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot i que el període evolutiu concret pugui matisar aquesta relació en un sentit o en un altre.

Altres factors que cal tenir en compte en la formació són la capacitat cognitiva per utilitzar els estímuls que el joc ofereix relacionat amb les situacions, velocitats, distàncies, etc., tant de companys com d'adversaris. La *coordinació de moviments fins i tot segmentaris* representa un altre dels factors decisius. En aquesta coordinació influirà la capacitat de control del ritme corporal, la capacitat de detecció dels diferents canvis de situació, la destresa i agilitat manual. Serà necessari, per tant, desenvolupar àmpliament les possibilitats coordinatives. Així mateix, els *factores derivats del propi alumne* (edat, sexe, disposició per a l'aprenentatge, etc.) i els *factores derivats de la didàctica emprada* (tècnica d'ensenyament, estratègia en la pràctica, etc.) constitueixen altres factors que exerciran una influència determinant i que el professor haurà d'utilitzar amb gran habilitat. A la pràctica, qualsevol d'aquests factors té un tractament en interacció constant amb la resta, i cal entendre'ls d'una forma flexible.

L'organització taxonòmica específica del patró de llançar com a punt de partida per a l'anàlisi de les variables que intervenen en l'aprenentatge

Un estudi detallat de les publicacions específiques sobre la tècnica de la pas-

sada en l'handbol ens porta a la conclusió que fins al moment no hi ha hagut un intent seriós d'organitzar taxonòmicament aquesta qüestió, per tal d'aprofundir en aquells matisos que determinen l'aparició d'actes motrius especialitzats. Els diferents autors es limiten a descripcions més o menys detallades dels gestos específics. En aquest treball tractarem de fer una aproximació raonada a aquesta taxonomia, com a punt de partida per a la determinació de les variables que sorgiran en l'aprenentatge i que caldrà tenir en compte.

Prèviament, per facilitar la comprensió del model, cal conèixer en base a quins criteris el durem a terme. Primerament, partim d'una *estructura general motriu* constituïda pel patró de llançament. En el segon graó ens trobem amb uns factors que es constitueixen en generadors de subfactors. I en darrer terme, i com a conseqüència del procés anterior, apareixen unes conductes motrius del jugador que inclouen totes les possibilitats de la gamma de recursos tècnics disponibles en el joc. Considerem, doncs, cada estructura general per separat:

1. *Estructura general*: patró motor de llançament, que consta dels següents factors:

1.1 Segons objectiu: té tres nivells en els seus subfactors, tot i que no saltres només parlarem del que ens interessa, la passada:

- a) Comunicar-se amb el company: els diversos tipus de passes.
- b) Aconseguir gol: tots els tipus de llançament.
- c) Posar en joc la pilota: sacades, que gairebé sempre constitueixen passes finalment, encara que la intenció i la perillositat siguin diferents.

1.2 Segons la forma d'adaptació:

amb tres nivells en els seus subfactors:

- a) Cap: seria una passada sense rebre. Les conductes motrius característiques serien colpejar, desviar, tocar, impactar. Davant l'anticipació i la proximitat del defensor, cada vegada és més necessària la utilització de passes d'aquesta manera.
- b) Amb una mà: mà esquerra i dreta, com alternatives conductuals motrius, independentment del domini lateral del subjecte.
- c) Amb les dues mans: passes des del pit per realitzar bloquejos frontals o pantalles, o bé per sobre del cap.

1.3 Segons el nombre de segments corporals implicats: té dos nivells en els seus subfactors:

- a) Un sol segment corporal: per exemple, passes realitzades amb l'articulació del canell exclusivament.
- b) Més d'un: a partir de dos o més segments implicats.

1.4 Segons la trajectòria posterior del mòbil: consta de quatre subfactors:

- a) Rodada: el mòbil passa arran de terra, generalment en desviaments de pilotes incontrolades.
- b) Rectilínia: trajectòries tenses típiques de la major part de les passes quan no hi ha un oponent en línia, ja que la pilota és menys temps en l'aire.
- c) Curvilínia: pot ser en amplada (amb efecte) o en alçada (parabòlica) i es fan servir quan hi ha un defensor a la línia de passada.
- d) Amb canvi de trajectòria o trajectòries indirectes, en aque-

lles passes realitzades amb bot, per evitar la intercepció (passes entre les cames del defensor).

1.5 Segons la *direcció posterior del mòbil respecte a la del posseïdor*: ens trobem amb quatre subfactors:

- a) Cap endavant: passes en profunditat, la major part de les passes al pivot.
- b) Cap enrera: recerca de recolzament enrera davant la igualtat en contraatac, passes en deixada.
- c) Laterals a esquerra o dreta: acostumen a ser els més freqüents en el joc posicional.
- d) Diagonals: ofereixen alternatives imprescindibles.

1.6 Segons la *velocitat posterior del mòbil*, en què trobem dos subfactors:

- a) Velocitat normal: en termes generals, ha de ser màxima segons les possibilitats de cadascú, ja que com més temps estigui la pilota a l'aire, més possibilitats d'intercepció hi ha per part del defensor.
- b) Velocitat retardada: només recomanable en situacions especials, com a conseqüència de l'aparició momentània d'un defensor en línia de passada o en fases d'organització.

1.7 Segons l'*orientació prèvia del jugador posseïdor*, que inclou tres subfactors que es determinen en funció de tres punts de referència, com són la porteria, el company i l'adversari. En termes generals, per a la passada el més important és no tenir orientació frontal al company sempre que hi hagi un oponent a prop. Els subfactors serien:

- a) D'esquena a...

- b) De cara a...
- c) Lateral a...

tes les passades que es fan a l'aire).

triu, més incertesa es crearà en l'adversari.

1.8 Segons el *dinamisme* del jugador, que inclou dos subfactors:

- a) Estàtic.
- b) Dinàmic, que representa la situació més habitual.

1.9 Segons l'*oposició de contraris*, que abasta quatre subfactors:

- a) Nombre.
- b) Relació de forces d'igualtat, superioritat o inferioritat.
- c) Distància (proximitat o llunyania).
- d) Nivell d'intensitat en l'actuació, que inclou per ordre de dificultat: passiva, semiactiva, activa i anti-reglamentària.

És evident que d'aquest factor se'n deriven multitud de combinacions (per exemple, baix nombre d'oponents en igualtat, uns en proximitat i d'altres lluny, i en actuació semiactiva tots menys un, que està en màxima activitat).

1.10 Segons la *posició corporal*. El nombre de subfactors és molt extens, n'oferim els exemples més habituals:

- a) Bipedestació.
- b) Uniestació ("a peu coix").
- c) Flexionat.
- d) Amb el tronc inclinat cap a un costat o un altre.

1.11 Segons el *recolzament en el terra*, bàsicament amb tres subfactors:

- a) Un contacte amb el terra (només un recolzament, normalment el peu).
- b) Dos contactes amb el terra (dos punts de recolzament, normalment ambdós peus).
- c) Cap contacte amb el terra (to-

1.12 Segons la *direcció de la impulsio corporal*, que implica quatre subfactors:

- a) Vertical: les clàssiques passades en suspensió.
- b) Horitzontal: les passades anomenades en salt o profunditat.
- c) Cap enrera: Aquelles que es fan per evitar la pèrdua de la pilota davant una passada errònia i que va dirigida per dalt i per darrera del teòric receptor.
- d) Lateral: per exemple, les passades realitzades a partir d'una pilota rebutjada pel porter que exigeixen un impuls cap a l'interior de l'àrea de porteria.

Com podem apreciar, les variables que sorgeixen per a l'aprenentatge de la passada a partir de tots els factors i subfactors, demanen un tractament metodològicament conduït sobre la interacció de totes elles. El desenvolupament es fonamenta en dues fases seqüencials. En la primera s'ha de procurar un substrat perceptiu en base a una familiarització amb els diferents estímuls específics (pilota, distància dels companys, relació amb els adversaris, etc.). En la segona es treballa amb les variables executives dels diferents moviments. El primer que caldria seria aprendre a observar, i després aprendre a realitzar. L'estrat perceptiu és un factor clau per comprendre el funcionament motriu de l'individu.

La tàctica individual de la passada exigeix plantejar constantment i des d'un primer moment opcions d'elecció, és a dir, diverses alternatives en la solució de problemes motrius oberts. És absolutament necessari que el jugador demostri en el joc una gran variabilitat en l'execució de la passada, però aquesta variabilitat, sense actuació lògica en el context del joc individual i col·lectiu no té cap significat. Com més variabilitat modal, basada en una lògica mo-

Anàlisi de variables de la passada segons fases del moviment: valoració de la seva complexitat

Tot i que la passada representa en la pràctica una unitat motriu inseparable, cal que analitzem l'acció motriu des de la perspectiva didàctica separant-la en diferents fases, tendència per altra banda freqüent dins l'àmbit de l'Educació Física i l'Esport. Aquesta divisió de l'acció ens permet conèixer amb més profunditat els moviments i actuar educativament sobre ells amb més rigor. Això és, al mateix temps, el que fa possible l'establiment de les variables que ens suggereixen una progressió genèrica de menor a major dificultat.

Partirem de la base de dividir la conducta motriu en al seva part executiva en tres fases que, conjuntament, configuren la totalitat del moviment i que, des del punt de vista de l'aprenentatge, requereixen una actuació sobre cadascuna d'elles a diferents nivells de complexitat. Aquestes fases són:

1. Fase preparatòria (vegeu quadre 1), que correspon als moviments segmentaris o globals preparatoris per a l'execució posterior de la passada.
2. Fase d'execució pròpiament dita (vegeu quadre 2).
3. Fase de moviments posteriors (vegeu quadre 3), que en un context global de l'actuació individual i col·lectiva en el joc es mostren com a indissociables d'un correcte aprenentatge de la passada.

A partir d'aquesta estructura s'ha realitzat una valoració de la seva complexitat fonamentada sobre dos pilars: la nostra pròpia experiència i coneixements a nivell teòric i pràctic i una reflexió sobre la qüestió. Aquesta escala va des d'una dificultat baixa fins a la màxima dificultat, passant per la mitja i la gran. Cadascuna d'aquestes fases

SUBFACTORS	MANIFESTACIONS PRÀCTIQUES	GRAU DE DIFICULTAT
Orientació del passador respecte al possible receptor	Frontal Diagonal Lateral D'esquena	Baixa Mitjana Gran Màxima
Distància del possible receptor	Mínima (entre 0 i 1,5 m) Curta (fins a 4 m) Mitjana (de 4 a 10 m) Llarga (més de 10 m)	Baixa Mitjana Gran Màxima
Velocitat requerida	Lenta Ràpida Accelerada Desaccelerada	Mitjana-Baixa Gran Mitjana-Baixa Màxima
Sentit de la passada	Cap endavant Cap enrera Cap al costat del braç dominant Cap al costat oposat al dominant	Baixa Màxima Mitjana Gran
Posició del mòbil respecte a l'executant	Estàtica (està aturat al terra) Dinàmica En contacte amb el braç executor Separat del braç executor	Mitjana Gran Mitjana Màxima
Col·locació de la pilota en armat	Clàssic amb una mà Amb dues mans sobre el cap Amb dues mans des del pit Des del maluc amb una mà Altres alçades d'armat	Gran Mitjana Baixa Màxima (depèn del costat fort) Màxima
Dinamisme corporal previ	Estàtic Dinàmic	Baixa Mitjana-Gran (depèn de la velocitat)
Oposició propera i directa del passador	Amb oposició pròxima contacte Amb oposició propera Amb oposició llunyana Sense oposició	Màxima Gran Mitjana Baixa
Posició corporal en la passada	Assegut Ajagut pron o supí Agenollat Dempeus amb dos recolzaments A "peu coix" En quadrupèdia En genuquadrupèdia	De les innumerables formes en què pot donar-se n'exposem algunes i el grau de dificultat dependrà bàsicament de l'amplada de la base de sustentació com també de la facilitat de mobilitzar un major nombre d'articulacions

Quadre 1. Fase preparatòria

es divideix en els subfactors corresponents i aquests, per la seva banda, tenen múltiples possibilitats de manifestació pràctica. Incloem algunes variables menys específiques perquè pretenem donar una visió àmplia del tema, de manera que pugui servir per a qualsevol nivell d'aprenentatge. La ma-

jor dificultat consisteix a nivell pràctic en la interacció dels diferents nivells de complexitat dels diversos subfactors que s'inclouen en les tres fases, aspecte que, per altra banda, es revela com a fonamental en l'aprenentatge. En qualsevol cas, la mostra pretén donar una idea d'actuació al professor, i el propi

alumne és qui, segons la seva capacitat d'assimilació d'una tasca, decidirà l'establiment d'un grau superior o inferior de complexitat en un subfactor o un altre.

La darrera fase, la de moviments posterior, és importantíssim de tenir-la en consideració i desenvolupar-la. La pas-

SUBFACTORS	MANIFESTACIONS PRÀCTIQUES	GRAU DE DIFICULTAT
Orientació inicial del passador respecte al receptor	Frontal Diagonal Lateral D'esquena	Baixa Mitjana Gran Màxima
Superfície de contacte o adaptació	Contacte sense adaptació Amb mà no dominant Amb mà dominant Amb les dues mans	Màxima Gran Mitjana Baixa
Nombre de recolzaments al terra	Dos (ambdós peus) Un (un peu) Cap (a l'aire) Tres o més recolzaments	Baixa Mitjana Gran Màxima
Direcció de la passada	Perpendicular Obliqua Curvilínia en el pla sagital Curvilínia en el pla frontal o amb efecte	Mitjana-Baixa Mitjana Gran Màxima
Velocitat de la passada	Lenta Ràpida Explosiva Accelerada Desaccelerada Combinada	Baixa Mitjana Màxima Gran Màxima Màxima
Relació amb armat inicial	No variar armat en execució Variar armat inicial simple Variació d'armat múltiple	Baixa Gran Màxima

Quadre 2. Fase d'execució. Com es pot apreciar en aquest segon quadre, alguns subfactors de la primera fase es poden tornar a repetir en la segona

SUBFACTORS	MANIFESTACIONS PRÀCTIQUES	GRAU DE DIFICULTAT
Direcció del moviment posterior	Sense variació Variació simple Variació múltiple	Baixa Mitjana-Gran Gran-Màxima
Ritme del moviment posterior	Uniforme Variat simple o múltiple Associat a canvis de direcció	Baixa Mitjana-Gran Màxima
Intencions i conseqüències del moviment posterior	Ocupació d'espai lliure Generar o crear espai lliure Fixar defensor parell Fixar defensor senar Constituir-se en recolzament simple Bloquejar defensor estàtic Bloquejar defensor dinàmic	Mitjana en funció de la llunyania Gran Mitjana Gran-Màxima Mitjana Gran Màxima
Passada i...	...va ...toma ...va ...i torna ...em quedo	Mitjana Gran Màxima Baixa

Quadre 3. Fase de moviments posteriors

sada amb un domini òptim, igual que els altres vessants de la tècnica, no es pot concebre com un graó separat del context, cosa que suposa la necessitat de realitzar els encadenaments constants que exigeix la continuïtat del joc, com a principi fonamental del joc en atac. A més, es compleixen altres principis, com ara el de variabilitat en les accions, l'atac permanent a la porteria contrària, etc., i tots poden assolir el màxim principi de la tàctica individual, la creació d'incertesa permanent en l'adversari.

Conclusions

Hem provat de donar una idea general del tractament de les diferents variables que influeixen en la qualitat de la passada en el desenvolupament del joc de l'handbol. Cal entendre que els suggeriments que fem sobre els diferents nivells de complexitat dels diversos subfactors, es realitzen considerant cada subfactor aïlladament, cosa que no

succeeix en la realitat de l'aprenentatge. En aquest, tots els subfactors en les diferents fases del moviment es donen i s'han de tractar d'una forma integrada, raó per la qual quan en un subfactor determinat assenyalem davant una manifestació pràctica concreta un nivell de dificultat, en relacionar-ho amb un altre subfactor el nivell de dificultat s'haurà modificat amb tota seguretat. Evidentment, l'experiència de l'entrenador i les aplicacions de diversos nivells de dificultat enllaçats a la pràctica, seran els que permetin dissenyar exercicis que s'ajustin a les capacitats del subjectes entrenats, llei màgica, d'altra banda, de la facilitació de l'aprenentatge.

Bibliografia

- ANTON GARCIA, J. (1990) *Fundamentos y etapas de aprendizaje*, Gymnos, Madrid.
BAYER, C.; MAUVOISIN, M. (1983) *Handball et psychomotricité*, EESF, París.
HICK, S. (1984) *Movimientos básicos: la base de la educación psicomotriz*, Askesis.

IRLINGER, P. (1977) "Essai sur le communication dans les sports collectifs", Memoria per al diploma del ENSEPS, París.

LAPIERRE, A.; AUCONTURIER, B. (1977) "La educación vivenciada: Los contrastes", *Científico-Médica*, Barcelona.

MAGILL, R.A. (1985) *Motor learning: Concepts and applications*, W.C.B., Dubuque, Iowa.

MC CLENAGHAN; GALLAHUE, H. (1985) *Movimientos fundamentales: su desarrollo y rehabilitación*, Panamericana.

RIGAL, R. (1987) *Motricidad humana: Fundamentos y aplicaciones pedagógicas*, Pila Teñeña, Madrid.

Notes

(1) No n'hi ha prou amb ser un passador precís i intel·ligent si abans no s'ha rebut la pilota amb seguretat i immediata adaptació corporal durant un desplaçament.

(2) Els altres dos serien el llançament o tir a porteria en tota la gamma de les seves opcions, l'objectiu del qual és aconseguir un gol, i els serveis utilitzats per posar la pilota en joc.

(3) Sobre aquest particular és oportú recordar aquella frase que indica que "no és el mateix tenir nombroses experiències que moltíssimes vegades la mateixa experiència".